

KİTAP TANITIMI

**Dr. Adnan Muhammed Milhim,
el-Muerrihûne'l-Arab ve'l-fitnetû'l-kübrâ
(el-Karnü'l-evvel-el-Karnü'r-râbiu'l-hicrî), Dirâsâtun Târihiyye Menheclyye
Beyrut, Dâru't-Talî'a, 1998, 1. bs., 360 sayfa.**

Halil İbrahim HANÇABAY
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Hicrî III. ve IV. asırda yaşamış dört önemli tarihçinin (*Belâzurî, Ya'kûbî, el-İmâme ve's-siyâse müellifi ve Taberî*) eserlerini ve râvîlerini fitne dönemi çerçevesinde inceleyen Milhim, araştırmasını Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde Prof. Dr. Abdülazîz Dûrî danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlamıştır. Takdim yazısını kaleme alan Dûrî, tarihçilerin verdiği bilgilerin doğruluğunun, eserlerini kaleme alırken kullandıkları üslûp ve temâyüllerinin bilinmesi için tarih araştırmalarında kaynak değerlendirmesinin büyük bir önem arz ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca, bir araştırmacının, tarihçilerin nereden beslendiğini, râvîlerinin kimler olduğunu ve tevsik-nakd açısından bu râvîlerin görüşlerini bilmesi gerektiğini belirtmiştir. Diğer taraftan fitne döneminde cerayân eden olayları anlamak için sadece kaynakların değerlendirilmesi ile yetinilmesi gerektiğini vurgulayan Dûrî, karşılaştırmalı bir çalışma yapmanın önemine de işaret etmiştir. Çünkü böyle bir yöntem, hem fitne dönemindeki olayların anlaşılmasında derinlik kazanmayı, hem de tarihçileri ayrıntılı bir şekilde tanımayı sağlayacaktır (s. 7-8).

Kaynakların değerlendirildiği birinci bölüme fitne döneminin tanımına yer vererek başlayan Milhim, Hz. Osman'ın halifelığının ortalarıyla (h. 29), Muaviye'nin halifeğine kadar olan dönemin (h. 41) fitne dönemi olarak isimlendirildiğini söylemiştir (s. 13). Eserinde bu dört önemli tarihçiyi seçmesini iki önemli sebebe dayandırmıştır. Birincisi, bu tarihçiler, fitne döneminde meydana gelen hadiselerle ilgili birçok rivayeti aktarmış ve sonraki tarihçiler de bu rivayetleri esas almıştır. İkincisi de bu tarihçiler, fitne dönemine dair önemli ve açıklayıcı bakış açılarına sahiptir (s. 13).

Müellif, Belâzurî'nin fitne dönemi ile ilgili rivayetlerini yedi râvîye dayandırdığını söylemektedir. Bunlar, İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Avâne b. Hakem

(ö. 147/765), Ebû Mihnef Lût b. Yahya (ö. 157/774), Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib b. el-Kelbî (ö. 204/819), Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (ö. 207/823), Heysem b. Adî (ö. 209/821), Ali b. Muhammed el-Medâinî 'dir (ö. 225/840). Belâzurî'nin, bu dönemle ilgili en önemli iki kaynağından birisi Ebû Mihnef'tir. Belâzurî'nin, Ebû Mihnef'ten çokça rivayet aldığını ifade eden müellif, bu rivayetlerin Hz. Osman dönemi, Hz. Ali ve Muaviye kuvvetleri arasındaki mücadeleyi açık bir biçimde sunduğunu belirtmiş ve bu rivayetlerin onun Hz. Ali yanlısı olduğunu ortaya koyduğunu söylemiştir. Nitekim Ebû Mihnef, Emevîlerin siyasetini eleştirmiş, Hz. Osman'ın icraatlarının kusurlarını zikretmiş ve onun bu icraatları sebebiyle öldürüldüğünü ifade etmiştir (s. 29). Vakidî, Hz. Osman dönemindeki hadiselerle ilgili vermiş olduğu tafsilatlı bilgilerden dolayı Belâzurî'nin bir diğer önemli kaynağıdır. Milhim, Vakidî'nin fitne dönemindeki rivayetlerine dayanarak onun Hz. Ali yanlısı olduğunu fakat rivayetlerinin tarafgirlikten uzak bir takım izler de taşıdığını belirtmiştir (s. 34).

Ya'kûbî, isim vermemekle birlikte fitne dönemi ile ilgili rivayetlerini esas itibariyle Vakidî, Medâinî ve Ebû Mihnef'ten almıştır (s. 48-49). Her hangi bir tafsilata yer vermeden olayları kısa ve net bir şekilde aktaran Ya'kûbî, fitne ile ilgili coğrafi bilgilere de önem vermiştir. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemini İmâmiyye'nin bakış açısıyla ele almış ve İslâm'a hizmetlerinden dolayı Hz. Ali'yi öven menkûbelere yer vermiştir (s. 51). Hz. Osman'ı, Hz. Peygamber'in sünnetinden çıkmakla itham etmiş, onun yönetimine karşı çıkmayı şer'î bir görev kabul etmiş ve Medine'de sahabenin çoğunun bu tavrı desteklediğini söylemiştir (s. 53).

Daha sonra *el-İmâme ve's-siyâse* isimli esere yer veren Milhim, İbn Kuteybe'ye nisbet edilmesi ile ilgili tartışmaları ele alarak eserin müellifinin meçhul olduğunu ancak hicri III. veya IV. asırda yaşamış olabileceğini belirtmiştir (s. 55). Fitne dönemindeki gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde ele alan *el-İmâme ve's-siyâse* müellifi, hilafet kurumunun ve beraberinde getirdiği bir takım çekişmelerin bu dönemde İslâm tarihinin ana mihverini teşkil ettiğini düşünmektedir (s. 55-56). *el-İmâme ve's-siyâse* müellifinin, olayların seyri esnasında hilafet müessesesini savunduğunu söyleyen Milhim, bundan dolayı da onun, Emevîleri, Şîayî ve Abbasileri destekleyen ve birbiriyle çelişen görüşlere yer verdiğini ifade etmiştir (s. 58-59).

Heysem b. Adî dışındaki Belâzurî'nin altı râvisi ve Seyf b. Ömer (ö. 180/796) olmak üzere Taberî, fitne dönemindeki hadiseleri yedi râviden nakletmiştir. Seyf b. Ömer rivayetlerinin Taberî'nin eserinde bulunmasının esas sebebi onun fitne dönemi ile ilgili farklı rivayetlere sahip olmasına dayandırılmıştır (s. 69, 76, 77). Bu dönemle ilgili olayları zikrederken kendi görüşünü açıkça ortaya koymamasından hareketle Taberî'nin birçok modern araştırmada tenkit yeteneği olmadığı için eleştirildiğini belirten Milhim, bunun yanlış olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü Taberî, rivayetlerini seçerek almış ve bir takım çıkarımları okuyucuya bırakmıştır. Ayrıca o, siyasî ve ictimâî olarak toplumda ciddî tartış-

maların yaşandığı, tarihçinin hürriyetinin kısıtlı olduğu bir dönemde yetişmiş ve eserini de bu şartlar altında yazmıştır (s. 80).

İkinci bölümde gelişmeleri tarihi rivayetler çerçevesinde altı alt başlıkta ele alan müellif, Hz. Ömer'in şûra meclisini kendisine yapılan saldırıdan hemen sonra kurarak halife seçiminde yeni bir usûl belirlediğine dikkat çekmiştir (s. 83). Hz. Ömer'in şûra üyeleri ile ilgili değerlendirmelerine yer veren yazar, özellikle şûra üyelerini çok sert bir şekilde eleştiren rivayetlerin şii karakterli olduğunu ve fitne döneminde ortaya atıldığını iddia etmiştir. Bu iddiasını da haklı olarak Hz. Ömer'in şûra üyelerini bu derece tenkit etmesinin hilafet hakkındaki görüşü ile çelişeceğini ileri sürerek delillendirmiştir. Zira Hz. Ömer, şûra fikrini kendisi ortaya koymuş, halifeyi seçecek olan şûranın üyelerini de o günkü toplumun ileri gelenleri ve en önemli şahsiyetleri olduğu için bizzat kendisi belirlemiştir. (s. 86). Milhim, Hz. Osman'ın halife seçilmesini iki akımın/grubun arasındaki çekişmenin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Birincisi, İslâmiyet'te öncelikleri bulunan, Hz. Peygamber'in ailesine kan bağı ile yakın olan gruptu ve adayı Hz. Ali idi. İkincisi de Kureyş'i en iyi şekilde temsil etme kudretine sahip, Emevîlere yakın olan gruptu ve adayı Hz. Osman'dı (s. 95).

Hz. Osman, halife seçildikten sonra bazı icraatları sebebiyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştı. Müellif, Hz. Osman'ın tenkidine sebep olan icraatlarına dair tarihçilerin rivayetlerini altı grupta toplamıştır. Bunlar, yakınlarına ve sahabe-den bazı kimselere beytûlmalden yardımlarda bulunması (s. 97-106), Ubeydullah b. Ömer'i affetmesi (s. 106-108), Hakem b. Ebi'l-Âs'ı tekrar Medine'ye çağırması ve önemli devlet görevlerine yakınlarını ataması (s.108-114), Kur'ân'ı istinsah ettirmesi (s. 114-116), otlakların bir kısmını devletleştirmesi (s. 116-119), Kâbe'nin sütunlarını yenilemesi (s. 119) ve Mina'da dört rekâtlık farz namazları kısaltmadan mukim olarak kılmasıdır (s. 120-122).

Hz. Osman'ın icraatlarının, sahabenin ileri gelenleri arasında farklı tutumların sergilenmesine sebep olduğunu belirten Milhim, özellikle Belâzurî ve Ya'kûbî'nin rivayetlerine göre Hz. Ali, sürekli olarak Hz. Osman'ı uyarılmış fakat buna rağmen Hz. Osman tarafından insanları kendisine karşı kıskırttığına dair itham edilmekten kurtulamamıştır. Bununla birlikte Hz. Âişe de daima Hz. Osman'ın siyasetini tenkit etmiş ve insanları Hz. Osman'a karşı uyarmıştır. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da Hz. Âişe ile aynı rolleri paylaşmışlardır (s. 122-123). Bu bölümde Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mesud, Ammâr b. Yâsir gibi sahabenin önemli şahsiyetleriyle Hz. Osman'ın arasında meydana gelen olayların anlatıldığı rivayetlere ve tarihçilerin bu konudaki görüşlerine de yer verilmiştir (s. 125-128).

Medine dışındaki garnizon kentlerin Hz. Osman'ın halifeliğine karşı takındıkları tavırları da inceleyen müellif, Kûfe, Basra ve Mısır gibi garnizon kentlerin fitne döneminde oynadıkları rolleri de dikkate alarak konu ile ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Önce Kûfe'nin tavrını ele alan Milhim, Basralıların fetihleriyle kıyaslandığında Kûfelilerin fetihlerinin daha az olduğunu belirt-

miş ve bu unsurun fitne döneminde çok etkili olduğunu dile getirmiştir (s. 131). Fetihlerin durması ve ganimetlerin azalmasıyla garnizon kentlerdeki ekonomik krizin başkent Medine'ye yansması ise bu kentlerdeki insanların kazanılan ganimetlerin Medine'ye gönderilmeden o şehirde savaşa katılanlar arasında dağıtılmasını yani ganimetin müslümanların malı sayılmasını istemeleri şeklinde tezahür ettiğine dikkat çeken müellif, özellikle Mısırlıların Medine'ye geldiklerinde itirazlarını bununla delillendirdiklerini ifade etmiştir (s. 137). Hz. Osman zamanındaki bir diğer garnizon kent Basra'ydı. Basra'nın başta İran bölgesi olmak üzere önemli fetihlere katıldığını belirten müellif, bu fetihlerden elde edilen büyük gelirler neticesinde halkın ciddi bir iktisadî kalkınma yaşadığını vurgulamıştır. Basralılar, içinde buldukları bu iktisadî kalkınma sebebiyle Hz. Osman'ın icraatları karşısında sessiz kalmış ve bundan dolayı kaynaklarda Basra halkının tavrını yansıtan pek fazla bilgiye yer verilmemiştir (s. 143-144). Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında muhalefetin merkezi konumunda olan Mısır'da özellikle Muhammed b. Ebû Huzeyfe ve Muhammed b. Ebû Bekir tarafından hem halifeye hem de valiye karşı sert eleştiriler yöneltiliyordu. Milhim, Mısır'da muhalefet hareketinin bu iki kişi etrafında birleştiğini ve kaynakların bu konuyu farklı bakış açılarıyla ortaya koyduğunu belirtmiştir (s. 146).

Müellif, Hz. Osman'ın muhasara altına alınması karşısında Medine halkının ortaya koyduğu tepkiyi kaynakların iki tavrı ile ele aldığını ifade etmiştir. Birinci tavra göre Medine halkının bir kısmı Hz. Osman'ı savunmuştur. Hz. Osman, kendisini savunanların garnizon kentlerden gelen insanlarla savaşmak istemelerini reddetmiş ve evlerine dönmelerini söylemiştir. Bu noktada sahabenin ve halkın genelinin Hz. Osman'ı savunmasıyla ilgili Ya'kûbî'nin her hangi bir bilgiye işaret etmediğini belirten Milhim, onun bu tavrının halifeye karşı oluşunu ortaya koyma çabasıyla kaynaklandığını söylemiştir. İkinci tavra göre ise sahabenin de görüp işittiği bir durumda insanlar halifeye hakaret etmişler, fakat Hz. Osman'ı çok az bir topluluk dışında kimse savunmamıştır. (s. 156-157). Bu kısımda olaylarda birinci derece etkili olan bazı sahabilerin tavırlarına ilişkin değerlendirmeler de sunulmuştur. Bunlar, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Âişe, Mervan b. el-Hakem, Ammâr b. Yâsir, Muhammed b. Ebû Bekir, Amr b. el-Âs, Sa'd b. Ebû Vakkâs ve muhasara sırasında susuz bırakılan halifeye su gönderen Hz. Peygamber'in hanımı Ümmü Habîbe'dir. (s. 159-168). Hz. Osman'ın öldürülmesi ile garnizon kentlerin gücünün açıkça belli olduğunu vurgulayan müellif, halifenin, kendisinin oluşturmadığı bilakis İslâm ümmetinin gelişmesinin ve koşulların değişmesinin neticesinde ortaya çıkan şartların kurbanı olduğu sonucuna ulaşmıştır (s. 175).

Üçüncü bölümde Hz. Ali kuvvetleri ile Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm kuvvetleri arasındaki mücadele ve tarihçilerin bu konudaki görüşlerini ele alan Milhim, rivayetler çerçevesinde Medine halkının iki yönelim sergilediğini belirtmiştir. Birinci yönelime göre, Hz. Osman'ın öldürülmesinden hemen sonra Medine halkı, önce Talha b. Ubeydullah'a biat etmeye meylenmiş

fakat daha sonra Hz. Ali'ye yönelmiştir. İkincisine göre ise Hz. Ali, halifelik için tek aday kabul edilmiştir (s. 176-177). Genel olarak halkın Hz. Ali'ye biat ettiğini fakat istişare yapılmadan ve insanların hepsinin kabulü gerçekleşmeden halife seçildiği için sahabeden bazı kimselerin Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmediklerini belirten Milhim, bu konudaki rivayetlere yer verilmiştir (s. 180-181).

Halife seçildikten sonra Hz. Ali'nin önünde duran en önemli sorun Hz. Osman'ın katillerinin bulunması meselesiydi. Bununla irtibatlı olarak Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Hz. Osman'ın maruz kaldığı zulmü ortadan kaldırmak amacıyla Mekke'de bir araya gelmişlerdir. Kaynakların bu hareketin hedefini, fitne döneminde meydana gelen olayları ve gelişmeleri yansıtabilecek şekilde ele aldıklarını söyleyen müellif, başta Hz. Âişe olmak üzere Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın hangi sebeplerle Hz. Ali'ye muhalefet ettiğini bildiren rivayetleri ele almıştır (s. 187-190). Bu sırada Hz. Ali de bir takım hazırlıklar yapmıştır. Müellif, çeşitli şehirlerin desteğini sağlamaya çalışan Hz. Ali'nin doğrudan Basra'ya gidip gitmediğine dair rivayetlere yer verdikten sonra, Medine halkının ve bazı sahabilerin bu konudaki görüşlerini incelemiştir (s. 205-206).

Taberî dışındaki kaynaklar, Hz. Ali'nin kuvvetlerinin sayısı ve Hz. Ali'ye destek veren sahabilerin miktarını ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Müellif, Taberî'nin, ashabin fitne hadiselerine karışmamasından ve bu olayların garnizon kentlerdeki insanların çekişmesinin neticesinde ortaya çıkmasından hareketle sahabenin Hz. Ali'yi desteklemesini görmezden geldiğini belirtmiştir (s. 213). Kaynakların Cemel Savaşı'ndan önce Hz. Ali ve Hz. Âişe kuvvetleri arasında sulhun sağlanması için harcanan çabalardan geniş bir şekilde bahsettiğini ifade eden müellif, bu çabaları farklı bakış açıları yansıtan iki yönelimle açıklamıştır. Birincisi, Taberî'nin tek kaldığı ve olayları Seyf b. Ömer'in rivayetlerine dayanarak ele aldığı yönelimdir (s. 215-217). Milhim'e göre Taberî, bu rivayetle, Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın maksatlarının Hz. Ali ile savaşmak olmadığını, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını istedikleri için böyle davrandıklarını belirtmiş ve fitne dönemindeki gelişmelere karşı farklı bir tavır ortaya koymuştur (s. 218). İkincisi ise Belâzurî, Ya'kûbî, *el-İmâme ve's-siyâse* müellifi ve belli bir noktaya kadar da Taberî'nin aktarmış olduğu ve Hz. Ali'nin savaş öncesi ortaya koyduğu barış girişimlerini ihtiva eden gelişmelerin ele alındığı yönelimdir. Buna göre Hz. Ali, Hz. Âişe'den evinde oturmasını, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'dan da aklı selimle hareket etmelerini ve Allah'tan korkmalarını istemiştir (s. 218).

Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah kuvvetleri ile Hz. Ali kuvvetleri arasındaki mücadelelerde bazı sahabiler ve şahsiyetler buna karşı çıkmışlar, olaylardan uzak durmuşlardır. Müellif, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme, Üsâme b. Zeyd, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Saîd b. el-Âs gibi bazı sahabilerin ya hiç bir tarafa meyiletmeyerek gelişmelerden uzak durduğunu ya da farklı diyarlara giderek olaylara karışmadığını belirtmiş ve kaynakların bu

konudaki görüşlerine değinmiştir (s. 228-229).

Taberî'nin Seyf rivayetlerine dayanarak, Hz. Osman dönemindeki fitne hadiselerinde ve Cemel Vak'ası'ndaki gelişmelerde sorumluluğu yahûdî Abdullah b. Sebe'ye yükleyerek bu konuda tek kaldığını vurgulayan müellif, Abdullah b. Sebe meselesinin gerçekliğini ve Seyf'in tek kalmasının arkasındaki sebepleri sorgulamıştır (s. 230-231). Taberî'nin İbn Sebe ile ilgili rivayetlerini onun Şam, Basra, Kûfe ve Mısır'daki faaliyetlerini aktaran dört ana rivayet temelinde incelemiştir (s. 236-239). Buna göre Taberî, Seyf'in rivayetleri çerçevesinde fitne dönemindeki olaylarda sorumluluğu İbn Sebe'ye yükleyerek özelde bütün sahabeyi genelde de müslümanları korumaya çalışmıştır. Çünkü Taberî'nin bakış açısına göre İslâm toplumu birbirine bağlı ve fertlerinin birbirine silah çekmesi mümkün olmayan bir topluluktur. Şayet böyle bir şey vuku bulursa -fitne döneminde olduğu gibi- bu onur kırıcı bir davranıştır. Bunu gerçekleştiren İslâm'a ve müslümanlara kin besleyen bir yahûdîdir. Yardımcıları da kendilerini tehlikeye atan ve menfaat peşinde koşan kimselerdir. Böyle bir hedefin, Taberî'nin, zayıf noktaları olmasına rağmen İbn Sebe kıssasını ortaya koymasındaki esas sebebi teşkil ettiğini vurgulayan müellif, tarihçi ve fıkıhçı olması hasebiyle bu zayıf noktaların onun dikkatini çekmesi gerektiğini belirtmiş ve Taberî'nin ilminde ve yaptıklarında dikkatli olmasıyla tanındığını söylemiştir (s. 244).

Kitabın son bölümünü teşkil eden dördüncü bölümde Hz. Ali ile Muaviye kuvvetleri arasındaki mücadele ve bu konuda tarihçilerin görüşleri ele alınmıştır. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'ye hemen biat etmekten kaçınan Muaviye, Mısır, Kûfe ve Basra gibi diğer şehirlerin Hz. Ali'nin halifeliğine karşı gösterecekleri tepkiyi beklemeye başlamıştı. Milhim'e göre Muaviye, bu amaçla Medine'deki yeni yönetime karşı tutumunu gizleyerek bir an önce Mısır'ı almak için harekete geçmiştir (s. 245). Muaviye, bu çabalarının yanında Hz. Osman'ın kanını talep ederek ve halife seçiminde şûrânın oluşmasını isteyerek Hz. Ali'ye karşı çok sert bir şekilde muhalefet etmiştir (s. 250). Muaviye'nin, Irak'a hâkim olmayı ve Irak'ın topraklarını Şam halkının maslahatı için kullanmayı istemesinin Hz. Ali ile çekişmesinde etkili olduğunu vurgulayan müellif, bu gelişmelerde şehir asabiyetinin de önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir (s. 260). Kaynaklar, Hz. Ali ve Muaviye kuvvetlerinin karşı karşıya gelmeden önce yapmış oldukları hazırlıklar hakkında geniş bir malumat vermişlerdir. Buna göre Hz. Ali'nin kuvvetlerini üç kısımda inceleyen müellif, birinci kısımda Kûfe halkının desteğini ortaya koyan rivayetleri ele almıştır. Tarihçilerin, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleyi zikrederken gayet açık bir şekilde Kûfe'yi ana unsur olarak göstermeye çalıştıklarının altını çizen Milhim, ikinci kısımda Hz. Osman zamanındaki fitne hadiseleriyle ilgili tavırlarından dolayı Basra halkının, Hz. Ali'nin kuvvetlerine sınırlı sayıda katıldığını belirtmiştir. Üçüncü kısımda da ensâr ve muhâcirin tavrını incelemiştir (s. 261-262) Taberî dışındaki kaynaklar, sahabenin büyük bir çoğunluğunun Hz. Ali'ye destek verdiğini rivayet etmişlerdir. Taberî'nin bu tavrıyla, fitne hadiselerinde sahabeyi sürekli olarak olaylardan uzak tutmaya çalıştığını vurgulayan Milhim, aynı şekilde Muaviye kuvvetlerine de hiç bir sahabenin katılmadığını belirterek her iki durumda Taberî'nin sergilediği tavrın paralellik arzettiğini vurgulamış, fakat aynı konuda bilgi veren Belâzurî'nin ise amacının Hz. Ali'yi desteklemek olduğunu ifade etmiştir (s.

262-266). Hz. Ali ve Muaviye kuvvetleri arasında savaş başladıktan sonra iki tarafın da savaşı durdurmak için bir takım girişimleri olmuştur. Bu girişimlerin sayısı konusunda kaynakların net bir rakam vermediğini bildiren Milhim, özellikle Iraklı ve Suriyeli kabilelerin bu konuda oynadıkları rollere ve savaş esnasında her iki tarafın maruz kaldığı sıkıntılara dair rivayetlere değinmiştir (s. 268-274). Muaviye'nin, askerlere, mızraklarının ucuna mushaf takmalarını emretmesi ve sonucunda yaşanan gelişmelere yer veren müellif, savaşı durdurma noktasında Hz. Ali'nin göz önünde bulundurduğu sebeplere değinmiş ve her iki tarafın savaş esnasında maruz kaldığı sıkıntıları aktaran birçok rivayeti de dikkate alarak Hz. Ali'nin savaşı başkalarının zoruyla durdurduğunu kabul etmenin mümkün olmadığını belirtmiştir (s. 275). Savaş durduktan sonra her iki taraf arasında bir sonuca varmak için hakem olayına başvurulmuştur. Fakat hakemlerin kimler olacağı tam olarak belirlenmediği için taraflar kendi içerisinde bir karara varamışlardı. Hakem olmak için kaynaklarda her iki taraftan da birçok kişinin isminin geçtiğini belirten müellif, sonunda Hz. Ali'nin Iraklıları temsilen Ebû Musa el-Eşarî'yi, Muaviye'nin de Şamlıları temsilen Amr b. el-Âs'ı hakem tayin ettiğini bildirmiş (s. 277-279) ve daha sonra gelişmeleri üç rivayet çerçevesinde ele almıştır. Taberî'nin tek kaldığı ikinci rivayet dışındaki birinci ve üçüncü rivayete göre diğer tarihçiler hem Amr b. el-Âs'ın hem de Ebû Mûsa el-Eşarî'nin Hz. Ali'yi halifelikten uzaklaştırdığını ve bu konuda Ali'nin hakkının yendiğini ileri sürmüşlerdir. İkinci rivayete göre ise her iki hakem aralarında anlaşmadan ayrılmışlardır (s. 285-286).

Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan'nın Muaviye ile ilişkilerini ve sonrasındaki gelişmeleri değerlendiren Milhim, konuyu ele alan tarihçilerin görüşlerine dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Buna göre Belâzurî, fitnenin sona ermesi için Hz. Hasan'ın halifelikten ferâğat ettiğini düşünmektedir. Yak'ûbî, değeri ne olursa olsun iktidara ulaşmak için hiç bir şeyin Muaviye için önemli olmadığını söyleyerek bu meseleyi de Muaviye'yi eleştirmek için kullanmıştır. *el-İmâme ve's-siyâse* müellifinin, Hz. Hasan'ın Muaviye ile anlaşmak için attığı adımı temize çıkararak sergilediği tavrın, onun hilafet hakkındaki düşüncesine göre tabii bir gelişme olduğunu belirten Milhim, onun bu gelişmeler doğrultusunda hilafet kurumunu ve halifelik makamını savunmaya devam ettiğini söylemiştir. Taberî ise Hz. Hasan'ın savaşın uzayıp gitmesini istemediğini ve niyetinin Muaviye ile ittifak olduğunu ifade etmiştir (s. 311-313).

Hz. Ali dönemindeki gelişmelerle ilgili haricilerin tavırlarını ayrı bir başlık altında inceleyen Milhim, Iraklı kurrâların bir başka ifade ile haricîlerin, hakem fikrini kabul etmesi için Hz. Ali'ye başkaldırmalarıyla ilgili kaynakların oldukça çelişkili bilgiler verdiğini söylemiştir. Bu rivayetlerin esas hedefinin, savaşın durması için esas sorumluluğu haricîlerin asıl nüvesini teşkil eden kurrâlara yüklemek ve bu konuda haricîlerin, Hz. Ali'yi Muaviye ile antlaşmaya zorladığına dair fikri desteklemek olduğunu ifade etmiştir. Fakat bunu kabul etmenin mümkün olmadığını öne süren Milhim, bu iddiasını Hz. Ali'nin ordusunun çok az bir kısmını teşkil eden bir grubun böyle bir şey yapamayacağını dile getirerek delillendirmeye çalışmıştır (s. 314). Başlığın sonunda tarihçilerin haricîlerle ilgili rivayetlerinden yola çıkarak onlar hakkındaki görüşlerine ver verilmiştir.